

ROSENIUS SOM BRUGER OG FORMIDLER AF LUTHER

Fhv. minister og sognepræst, ph.d. cand.theol.
Flemming Kofod-Svendsen

Resumé: Artiklen beskriver først, hvordan Luther efter reformationen ikke blev læst meget i Sverige. Dernæst skildres, hvordan Rosenius blev præget af Luther. Artiklens hovedpunkt er at udfolde, hvordan Rosenius som redaktør af *Pietisten* brugte og formidlede Luther. Til sidst redegøres for Rosenius' indsats for at få Luthers skrifter spredt.

Indledning

Svenske kirkehistorikere er enige om, at ingen siden reformationen har øvet en så omfattende og dyb indflydelse på det svenske folks kristelige udvikling som Carl Olof Rosenius (1816-68) (Brandt 1915, 332-333; Holmquist 1923, 66; Holmquist 1941, 78). I Danmark har Rosenius haft stor betydning for den kirkelige højrefløj (Kofod-Svendsen 2014b, 13; 18; 46; 2014a; 2016a, 177). Rosenius fastholdt til sin død, at han hele livet havde forkyndt den »pröfwade lutherska läran« (Moberg og Sandell 1868, 279). Derfor er det væsentligt at få undersøgt, hvordan Rosenius har brugt og formidlet Luther, hvilket er denne artikels formål. I artiklen beskrives først baggrunden for, at Rosenius voksede op i et kristeligt miljø, hvor læsning af Luther havde stor åndelig betydning. Dernæst redegøres for, hvilke skrifter af Luther Rosenius efterhånden stiftede bekendtskab med. Tyngdepunktet i artiklen er ud fra bladet *Pietisten* at redegøre for, hvilke skrifter af Luther Rosenius inddrog, da han redigerede bladet, og hvordan Rosenius brugte Luther. Til sidst skal omtales, hvilken betydning Rosenius har haft for spredning af Luthers skrifter og teologi. Metodemæssigt løses opgaven ved at gennemlæse hvert

nummer af repræsentative årgange af *Pietisten*. Af pladsmæssige grunde kan alle ikke inddrages.

Artiklens tese er, at Rosenius brugte Luther på tre forskellige måder. Den ene er, når Rosenius udfolder et bibelsk tema, for eksempel: Guds lov, forsoningen, retfærdiggørelsen eller helliggørelsen, skriver han ofte: som Luther siger i *Barnaläran*, *Stora Galaterebrevskommentaren* eller *Kyrko-Postillan*, hvorefter han inddrager mange tanker eller lange direkte citater fra et af de skrifter. Derved bliver Rosenius' artikler gennemsyret af Luthers teologi og tænkning. Ved den anden måde bruger Rosenius Luther til at underbygge egne fremførte tanker eller som en autoritet for egne holdninger eller stilningtagen til et aktuelt tema. Den tredje måde er anderledes. Rosenius kritiserer aldrig Luther, men der er tekster af Luther – for eksempel *Om den trælbundne vilje* – som han ikke citerer. Under dette punkt skal det undersøges, hvilke emner Rosenius behandler anderledes end Luther og derfor hverken bruger ham til at udfolde et tema eller som autoritet for egen holdning. Der vil blive givet tre eksempler samt et kuriosum.

Forskeres vurdering af Luthers betydning for Rosenius

G. Brandt skriver i sin disputats *C.O. Rosenii Förkunnelse* »Det skall icke finnas många sidor i hans Pietist, där icke Luthers navn nämnes och citat ur hans skrifter lämnas« (Brandt 1918, 40). Men Brandt gør ikke brug af denne iagttagelse, og hans afhandling bærer præg af, at han ser Rosenius udefra uden tilsyneladende at have forstået, hvor stærkt Rosenius var præget af en luthersk lov-evangelium forståelse.

C. Olsson behandler i sin disputats *Forsoningen enligt C.O. Rosenius och P. Waldenström* forsoningsforståelsen hos Rosenius og hans efterfølger som redaktør af *Pietisten* ved en sammenligning mellem de to og med Luther, Hollatius samt Ritschl. Olsson har tydeligvis ikke set, hvor stærkt Rosenius i sin teologi er afhængig af Luther. Derfor er han ikke klar over, at Rosenius lige så stærkt som Luther afviser den frie vilje i frelses-spørgsmålet (Rosenius 1851, 49-78; 81-92; 104-110). Denne manglende erkendelse gør, at Olssons forståelse af forsoningen bliver mangelfuld. Lige så lidt som Brandt når han til en virkelig forståelse af Rosenius. Hans tilpassede fremstilling kommer til at minde om hans egen af Ritschls teologi prægede forsoningsforståelse (Olsson 1928, 78-91, 102-115).

S. Lodin dokumenterer i sin disputats og sin Rosenius-biografi, hvordan Rosenius er opvokset i et læsermiljø præget af Luther, og hvordan det prægede hans livsgerning (Lodin 1933 og 1956). Også A. Johansson understreger i sin disputats – *Frälsningsbegreppet hos Carl Olof Rosenius* – Luthers store betydning i Rosenius' forfatterskab (Johansson 1936, 22-23), men eftersom han i sin tilgang til Rosenius er stærkt kendetegnet af sin egen teologiske position præget af »lundateologien« (Aulén, Bring og Nygren), kommer Rosenius' stærke afhængighed af Luther ikke tydeligt frem.

Den højkirkelige teol. dr. G. Rosendal var ikke alene ekspert i liturgi, men også kyn- dig på Luther og luthersk teologi. Med de sidste briller har han analyseret Rosenius'

Husandagtsbog og konklusionen er klar: Rosenius hører til »Rätte lärare« inden for den lutherske kirke – og Rosendals bog *Lag och evangelium i Rosenii Beträktelser* er fremragende.

Eftersom P.-O. Sjögren i sin ellers læseværdige disputats *Anfäktelsen enligt Rosenius* udformer en sådan definition af begrebet *anfægtelse*, at Rosenius delvis kategoriseres anderledes end Luther, får Sjögren ikke gjort brug af Rosenius' stærke teologiske afhængighed af Luther.

I sin disputats *C.O. Rosenius som teolog* udfolder T. Lindholm, hvordan Rosenius' fuldt udviklede teologi bedst forstås ved at sætte gudbilledligheden i centrum, men det sker uden at inddrage Rosenius' stærke afhængighed af Luther.

P.V. Hansen understreger i sin bog *Født på ny*, at Rosenius i sin kristendomsforståelse var meget afhængig af især Luthers postiller og Store Galaterbrevskommentar. Når Hansen i sin egen karakteristik af Rosenius betegner ham som genfødesteolog, sker det med en understregning af inspirationen fra Luther. Dog synes Hansen at være så optaget af at gøre Rosenius til en pietistisk genfødesteolog (Hansen 1987, 296), at han ikke tilstrækkeligt klart får fremført, hvor stærkt Rosenius er præget af Luthers lov- og evangelieforkyndelse i Galaterbrevskommentaren, hvor loven døder, og evangeliet giver liv (jf. Nordlander 2016, 66).

E. Olesen vurderer Rosenius' brug af Luther helt anderledes. Han henviser til en række kilder og skriver, at Rosenius bruger Luthers navn som en »skærmende paraply. Hvis det er taktik, er den lykkedes til fulde; den er snedig – den fromme Rosenius er durkdreven« (Olesen 1996, 178). Undersøger man Olesens kildebrug bag denne konklusion, fremgår det, at Olesen bruger sine kilder yderst vilkårligt, overfladisk og tendentiøst.

A. Nordlander har i sin afhandling *Rosenius – Luthertolkaren* ligesom Rosendal forstået, at Rosenius i sin kristendomsforståelse er grundlæggende afhængig af Luther. Ifølge Nordlander træder denne afhængighed især frem i Rosenius' frelseshistoriske helhedssyn på Guds handlinger i historien og i Rosenius' tilegnelse af Luthers lov- og evangelieforkyndelse (Nordlander 2016, 66-67).

Den svenske kirke efter reformationen

I 1536 blev reformationen gennemført i Sverige, men først med Uppsalamødets beslutninger i 1593 var kirken definitivt forandret fra en romersk-katolsk kirkeprovins til en evangelisk-luthersk bekendelseskirke med Bibelen som den normerende norm og *Confessio Augustana* og de tre oldkirkelige symboler som bekendelsesgrundlag (Andrén 2005, 23-258; Balling og Lindhardt 1979, 175-186; Grane 1992, 39-41; Petrén 1990, 66-111; Westman 1918, 141-440; Westin 1949, 11-45; Österlin 1997, 69-80). I 1686 under kong Carl XI blev *Bibelen og Konkordiebogen* fastslået som den svenske kirkes bekendelsesgrundlag (Petrén 1990, 149-156; Montgomery 2002, 100).

Sveriges kirke udviklede sig til en episkopal og præstestyret institutionskirke. Den blev retsligt reguleret med embedet og sakramenterne i centrum. De myndige biskopper og sognepræster proklamerede, at lægfolk var pligtige til at modtage prædiken, undervisning og sakramenteforvaltning fra det ordinerede præsteskab. Man risikerede borgerlig straf, hvis man udeblev fra gudstjenesten (Holmquist og Pleijel 1933-1938; Westin 1937, 3; Montgomery 2002). Katekismusundervisningen har altid haft en central plads efter reformationen, og Luthers Lille Katekismus er udkommet i skiftende udgaver (Montgomery 2002, 252-254; 256-258; Brilioth 1946, 270-275). Ærkebiskop Swebilius' (1624-1700) katekismus fra 1689 udkom frem til 1811 i 82 oplag (Aurelius 1994, 43; Lenhammar 2000, 128-129). Swebilius' katekismus var repræsentativ for den lutherske ortodoksi, som satte sit præg på kirkelivet gennem 1600-tallet (R. Söderlund i Bexell 2003, 326).

I denne præstestyrede enhedskirke læste lægfolk ikke Luther. Omkring 1750 udtrykte flere bekymring for den stigende lige gyldighed for religion og kirkelige traditioner (Jacobsson 1908, 41-42; Holmquist 1940, 199; Lenhammar 2000, 112). Ifølge kirkehistorikerne havde enkelte præster skrifter af Luther på originalsproget, men det er usikkert i hvilken udstrækning, de blev læst. I denne situation udsendte den svenske kong Adolf Fredrik to skrivelser i 1751 og 1752 (fremgår af kirkepostillens »Företal«), som gik ud på, at menighederne i det svenske rige skulle forsynes med en oversættelse af Luthers kirkepostil »såsom en bok, vid vilken man, näst den H. Skrift och de symboliske böckerne, allrasäkrast kan och bör trygga sig« (Hägglund 2002, 124). Formålet var, at lægfolk i den svenske kirke skulle kunne læse Luthers udlægning af evangeliet. I 1753 udkom Luthers kirkepostil i to store bind, det ene over evangelieteksterne, det andet over epistelteksterne. I hvilken udstrækning denne svenske kirkepostil blev en folkets opbyggelsesbog de første årtier efter udgivelsen er vanskeligt at påvise (Hägglund 2002, 124).

Situationen i Norrland

Ærkebiskop P. Kenicius (1555-1636) var opvokset i Norrland. Han stod for en luthersk ortodoks teologi og lagde samtidig vægt på personlig fromhed. Som ærkebiskop foretog han i 1616 en større visitationsrejse i Norrland, hvor han i samarbejde med provsterne etablerede den særlige norrlandske kirkelovgivning kendetegnet af de såkaldte »byaböner«, der var andagter organiseret og gennemført af lægfolk i de fjerntliggende bysamfund, hvor der var langt til sognekirken (Montgomery 2002, 93-94; 129; 269). Disse »byaböner«, hvis hensigt var at skabe »samling till uppbyggelse« i private hjem uden en præst som leder, skulle afholdes på samme tid som gudstjenesterne i kirkerne. Hovedindholdet var læsning af Guds ord, en prædiken fra en postil, kristelige bønner og salmer. Men man måtte ikke føre opbyggelige samtaler eller bede frie bønner. Sognepræsten for det vidtstrakte sogn skulle med det teologiske fakultets konsistoriums tilslutning bestemme, hvilke prædikensamlinger lægmændene måtte læse ved disse

lægmandsgudstjenester. Også kvinder virkede som lægfolkets læsere. Den mest kendte er Maja Lisa Söderlund (1794-1851) i Storkåge ved Skellefteå, der også var sjælesørger for den unge Rosenius. Hun kunne mange af Luthers prædikener udenad, som hun rundt i Norrland reciterede i stedet for at læse højt af en postil (Andersson 2008, 25). Hun forelæste også af Skriften og talte selv i tilknytning hertil til forsamlingernes opbyggelse, formaning og trøst (Lodin 1933, 111; 117; 130; 242-253; Sandewall 1952, 62; Linge 1956, 13-15; Rasmussen 1979, 19; Kjellberg 1994, 109-111).¹ Resultatet blev, at der i Norrland som en del af den officielle svenske kirke voksede en lægmandsbevægelse frem. Efterhånden var der imidlertid lægmandslæsere, der begyndte at forklare og ud- dybe indholdet af en læst prædiken, ligesom der også blev bedt frie bønner. Denne nor- rlandske lægmandsbevægelse, hvor flere læsere til »byabönerna« i forlængelse af deres læsning af Bibelen og Luthers postil også fortolkede indholdet af den bibeltekst og den prædiken, de havde læst og dermed efterhånden optrådte som selvstændige lægmands- prædikanter, udviklede sig til, at »byabönerne« kom til at ligne de konventikelmøder, der var forbudt i henhold til Konventikelpakaten af 1726. Under pietismen blev der læst prædikener af pietistiske postiller, som kom til at præge den norrlandske kristendom. Flere kirkehistorikere har undersøgt denne særlige lægmandsbevægelse, hvor interes- sen blandt andet er gået på, hvordan flere fra denne læserbevægelse præget af pietisme (de såkaldte gammellæsere) fra begyndelsen af det 19. århundrede blev Lutherlæsere (nylæserne), hvor lov og evangelium og Luthers retfærdiggørelseslære kom i centrum. Flere har også været optaget af, hvilken betydning herrnhutismen har haft i den udvik- ling (Brandt 1915, 336-355; Edquist 1917; Holmquist 1923, 62-66; Westin 1929, 29- 49; Lodin 1933, 73-117; Westin 1935, 117-125; Westin 1937, 11-15; Rodén 1942; Rodén 1943; Holmgren 1948; Sandewall 1952; Sandewall 1954; Aurelius 1994, 153-162; Kjell- berg 1994, 21-22; 108-122). Blandt nylæserne blev Luthers Kirkepostil for første gang i Sveriges kirkehistorie lægfolkets bog, der næst efter Bibelen blev den vigtigste kilde til deres tro og opbyggelse (Holmgren 1948, 185-200; Hägglund 2002, 124). Det var i dette af Luther prægede læsermiljø Rosenius fik sin barndom og ungdom, hvor han fra sin tidligste ungdom læste Luther (Moberg og Sandell 1868, 7; 16; Lodin 1933, 190). At man i kredsen omkring Rosenius læste Luther flittigt, findes der mange vidnesbyrd om for eksempel også i baptisternes historieskrivning (Drake och Borgström 1898, 186- 187).

De skrifter af Luther som Rosenius læste fra sin ungdom af²

1. Luthers *Kyrko-Postilla* I-II over evangelier og epistler.³ I forordet siges det, at den blev oversat efter J.G. Walchs (1693-1775) udgave fra 1737.⁴

2. Luthers *Lille Katekismus*. Rosenius brugte et af de mange oplag, som Swebilius' Katekismus var udkommet i. Rosenius omtaler flere gange Swebilius i meget positive vendinger (Rosenius 1842, 1; Rosenius 1845, 43). Rosenius taler ofte om Luthers »bar- nalära«.

3. *Luthers Store Galaterbrevskommentar* udkom første gang i svensk oversættelse i 1775 i Lindners udgave.⁵ (Aurelius 1994, 156). I 1813 udgav den teologisk autodidakte bonde og Lutherkyndige leder af nylæserne i Luleå O. Palmgren (død 1814) *Store Galaterbrevskommentars* svenske oversættelse fra 1775 i andet oplag. I forordet beskrev Palmgren, hvordan Helligånden havde brugt Bibelen og Luther til at skabe frelseslængsel hos sjæle i Luleå og Piteå sogne og ført dem til tro på Kristus. Dette havde opmuntret ham til at tage initiativ til, at *Luthers Store Galaterbrevskommentar* blev udgivet i et nyt oplag (Holmgren 1948, 197; Aurelius 1994, 156-157).⁶

Luther i Pietisten

Eftersom pladsen ikke tillader en fremstilling af citater af Luther i alle Pietistens årgange 1842-1868, hvor Rosenius var redaktør, er repræsentative årgange blevet undersøgt. Udover første årgang i 1842 er valgt en årgang fra hvert årti, nemlig 1843, 1853, 1863. Ud fra læsning af *Pietisten* er det min klare formodning, at valg af andre årgange ville have givet nogenlunde samme resultat som de valgte årgange.

Luther i Pietisten 1842

1. I *Om Guds heliga Lag* (1-8) giver Rosenius en grundlæggende undervisning om lov og evangelium, hvor hans centrale budskab er, at lovens hovedopgave er at være en tugtemester til Kristus. I den troendes liv skal loven dels både straffe og tugte kødet, og dels være en daglig vejleder. Rosenius' konklusion side 8, at kødet skal være bundet, men samvittigheden/ånden være fri, underbygger han med et citat af *Luthers Store Galaterbrevskommentar* (WA 40 I, 595; Luther 1984a, 121; Luther 1954, 326).

2. I *Hemlighetens Uppenbarelse* (8-24) understreger Rosenius først, at mange mennesker kæmper med at have en rigtig omvendelse, for at de kan tro og modtage nåden. Alene at tro evangeliet og syndernes forladelse opfatter de for let. Dette underbygger Rosenius side 11 ved et citat fra *Luthers fortale til Den Store Katekismus* (WA 30 I, 127-128; Luther 1996, 33; 35). Rosenius udfolder så evangeliets hemmelighed, hvor han bringer et skjult citat af *Luthers forklaring til 2. trosartikel i Den lille Katekismus* (WA 30 I, Luther 1997, 24). Side 16 udfolder Rosenius troens væsen og inddrager *Luthers* beskrivelse af troen fra fortalen til Paulus' Brev til Romerne (WA 7, 11; Luther 1981a, 120). Side 19 drøfter Rosenius forholdet mellem at tro nåden og at fornemme nåden i sit hjerte og konkluderer, at det vil han lade Luther besvare med sine egne ord i en påskeprædiken (Luther 1873, 249-250).

3. I *En fallen och bedröfwad Christens tröst och upprättelse* (49-62) taler Rosenius til en kristen, der er faldet i synd, er dybt ulykkelig over hvad han har gjort, men har vanskeligt ved at tilegne sig, at Guds nåde fortsat kan gælde ham. Fra side 53 inddrager Rosenius i sin trøst til de mennesker, der kæmper med at tro nåden efter deres svigt, *Luthers påskeprædiken over Mark 16,1-8* (Luther 1873, 251-259), så en stor del af Rosenius' artikel reelt består af *Luthers prædiken til Første Påskedag*.

4. I *Om Guds Ords bruk* (62-76) skildrer Rosenius betydningen af at læse Guds ord og gøre det med ærefrygt og i lydighed og tro. Han nævner også, hvor vigtigt det er, at man skaffer sig gode bibelkommentarer og først og sidst beder om, at Helligånden vil åbne Guds ord for en, når man læser det. Til sidst giver Rosenius nogle praktiske råd om daglig bibellæsning og om at holde familieandagt, hvor han tillige omtaler forpligtelsen til at holde andagt for de mennesker, man har ansat hos sig. Rosenius konkluderer artiklen med at citere fra Luthers fortale til Den Store Katekismus (WA 30 I, 127-128; Luther 1996, 33-34).

5. I fortællingen om Ferdinand P *Lefnadsbeskrifning* (76-91) beskrives på side 84, hvordan han læste en tale af en »Luthersk lärare«. Denne læsning af den lutherske lærer overbeviste Ferdinand om, at han indtil da havde arbejdet på at få fred med Gud ved at præstere en rigtig omvendelse. Som en uddybende forklaring af denne trang til selvretfærdighed og faren ved at bygge på egne gode gerninger bringer Rosenius et længere citat af Luthers prædiken til Søndag efter jul/Julesøndag (Luther 1873, 124). Rosenius beskriver så, hvordan Ferdinand, da han havde tilegnet sig Guds nåde og til stadighed talte om Guds nåde, samtidig i det daglige liv var blevet mere nidkær med at gøre gode gerninger og dermed, understreger Rosenius, bekræftede han Luthers ord i prædikenen.

6. I den korte artikel *Wigtiga yttranden om den Evangeliska Lärans wigtigaste artikel* (113-115) bringer Rosenius et uddrag af Luthers prædiken til Søndag efter jul/Julesøndag over Gal 4, 1-8 (Luther 1856, 155-189).

7. I artiklen *Bästa sättet att befästa sig i sanningen* (Uddrag af ett brev, 119-120) omtaler Rosenius begrebet »de Cainiske helgonen«, som Luther brugte adskillige gange i en epistelprædikenen til Søndag efter Jul/Julesøndag (Luther 1856, 156, 160-162, 167-168, 171, 184-186).

Luther i Pietisten 1843

1. I *Gudaktighetens stora hemlighet* (1-26) skildrer Rosenius en fare til både højre og venstre side. Prædiker man den frie nåde i Kristus, mener nogle, at så er det ligegyldigt med de gode gerninger. Understreger man, at Gud ønsker de gode gerninger til gavn for vor næste, er der straks nogle, der begynder på en form for selvretfærdighed. Rosenius spørger så, hvordan man får det barnesind, der elsker Gud og hans vilje og ønsker at følge ham. Det sker alene ved, at mennesket først modtager Guds kærlighed i Kristus. Da får mennesket den levende tro, som Rosenius beskriver ved at inddrage Luthers fortale til Paulus Brev til Romerne (WA 7, 11; Luther 1981a, 120). Derefter udfolder Rosenius Jesu stedfortrædende frelsergerning ved at udlægge en række skriftsteder, hvor han tillige tre gange inddrager Luthers forklaring til 2. Trosartikel, som han bruger lidt forskelligt (WA 30 I; Luther 1997, 24). Rosenius bruger Luther til at udfolde og uddybe sin egen fremstilling.

2. *Något om syndaförderfwet och dess kännedom* (26-39). Rosenius inddrager Luthers Lille Katekismus for gennem Luthers tale om Guds velgerninger mod os udtrykt i trosartiklernes ord og Guds krav til os i budene for, som det siges side 28, at skabe »en sann och djup syndaeländets kännedom« (WA 30 I; Luther 1997, 23-25, 19-22). Dernæst henviser Rosenius til Confessio Augustana artikel 2 om arvesynden, hvor han både underviser om arvesyndens realitet og bruger Confessio Augustana artikel 2 til at skabe syndserkendelse. Side 37 bruger Rosenius udtrykket »den falska, den Gainiska syndakännedom«, og side 38 henviser han igen til »Cains historia«. Rosenius bruger Luther til at udfolde og uddybe sin egen fremstilling.

3. *Hvad fattas mig ännu?* (Matt 19,20; 39-47). Luther nævnes som første eksempel på en, der tilegnede sig evangeliet (klosterkamp, opdagelse af evangeliet). Dernæst skildres J. Wesleys omvendelse, hvor han blandt andet fik hjælp af Luthers fortale til Romerbrevet (WA 7, 3-27; Luther 1981a, 113-136). Her bruges Luther som eksempel.

4. *Om syndernas förlåtelse* (49-66). Efter at Rosenius har nævnt, at dette emne på en gang er det allervigtigste og samtidig det vanskeligste at formidle rigtigt, understreger han side 51, at de, som har talt allerstærkest om Jesu blods betydning, ofte selv har været svage, anfægtede og har haft vanskeligt ved at tro. Han giver eksempler på det og inddrager så Luther med et citat (jf. WA 30 I, 126-127; Luther 1996, 32-33). På side 53 udfolder Rosenius ud fra blandt andet Ef 1,7 og Kol 3,14 Jesu stedfortrædende forsonergerning og konkluderer så, »att Luthers ord i barnalärans andra hufwudstycke äro sanna ord«, hvorefter Rosenius citerer fra Luthers forklaring til 2. trosartikel (WA 30 I; Luther 1997, 24). På side 59 skildrer Rosenius, hvordan kristne, der har modtaget syndernes forladelse, samtidig kan kæmpe med visse svagheder, som Rosenius også betegner som synd, der er dækket af syndernes forladelse og fortsætter så: »Öfwer detta ämne har vår käre Luther gjort de trösterikaste anmärkningar«, hvorefter Rosenius henviser til en prædiken af Luther til 19. søndag efter Trinitatis (Luther 1873, 307-308). På side 64-65 udfolder Rosenius, at Jesus er en fuldkommen frelser. Det betyder, at selv om et menneske er syndigt, så er Kristus retfærdig, og det er det afgørende. Kristus er forsoningen ikke alene for de tidligere synder, men også for de nuværende, »eller såsom Luther dristar säga: »icke blott de öfwerwunna och bortlagda, utan och de ännu starka och mäktiga synder« (WA 40 I, 87; Luther 1981b, 68; Luther 1954, 43). Luther bruges både til at udfolde og uddybe Rosenius' egen fremstilling og til at begrunde den.

5. *Några ord om bönen* (66-72). Side 69 inddrager Rosenius Luther i et parafraserende citat (jf. WA 30 I, 195; Luther 1996, 123). Side 70 inddrager Rosenius Luthers forklaring over Joh 16, 23 med et ordret citat, som Rosenius yderligere udfolder, idet han samtidig inddrager Joh 14,24 (WA 46, 80; Luther 1918, 621; Luther 2016, 292). Side 71 henviser Rosenius til de symbolske bøger, hvorfra Luther citeres fra Den Store Katekismus (WA 30 I, 195; Luther 1963, 665; Luther 1996, 123). Her bruges Luther til at udfolde og uddybe Rosenius' egen fremstilling.

6. *Om andeligt presterskab (72-87)*. I denne artikel inddrager Rosenius Luther fra to forskellige kilder. 1. Ved flere citater fra Altenburger Ausgabe af Luthers skrifter.⁷ 2. Ved at anvende en tysk udgave af Kirkepostillen.⁸ Rosenius bruger de forskellige citater af Luther til at kunne understøtte og begrunde sit hovedbudskab i artiklen nemlig at fastslå, at Luther både lagde vægt på, at der var et læreembede i kirken med sakramente-forvaltning og samtidig understregede betydningen af det almindelige præstedømme. Denne dobbelthed og betydningen af at være rettelig kaldet understreger Rosenius til sidst ved at inddrage en prædiken af Luther fra både den svenske Kirkepostilles evangeliedel og tredje del (Luther 1873 sommerdelen, 167-185; Luther 1856, 3-14; om Rosenius' kirkesyn: Kofod-Svendsen 2016).

Luther i Pietisten 1853

1. *I som uti ett hopp fångne liggen (33-41)*. Rosenius udfolder Guds store frelsesplan og konkluderer side 37 med uden kildeangivelse at citere Luthers forklaring til Gal 1, 4a (WA 40 I, 87; Luther 1981b, 68; Luther 1954, 43). Citatet må være efter hukommelsen, da det ikke er ordret hverken efter Lindners eller Walchs udgave, men det ligner mest Walchs formulering. Citatet bruges til at udfolde og uddybe Rosenius' fremstilling.

2. *Ett bref (41-48)*. Brevet er skrevet »till en bedröfwad och nådesökande själ«, der endnu ikke har fundet fred i Kristus, men stadig træller under loven. Brevet er hentet fra en netop udgivet bog. I brevet opfordres den nådesøgende sjæl til at læse Det Ny Testamente og side 47 i Luthers Store Galaterbrevskommentar. Her bruges Luther som eksempel på en person, der siger noget godt og rigtigt.

3. *Guds folks borgerskab och umgängelse i himmelen (49-63)*. Rosenius beskriver, hvordan Jesus virkelig er blevet menneske, er blevet som en af os for at frelse os. Til at uddybe og underbygge det bringer Rosenius side 61-62 et to sider langt citat fra en prædiken af Luther »öfwer Christi slägtregister«. ⁹ Luther bruges både til at uddybe og underbygge Rosenius' fremstilling.

4. *Tron, samwetet – den stora hufwudsaken i ett Christeligt lefwerne (65-79)*. Når Rosenius vil udfolde, hvad der er centralt for et kristent liv, peger han side 67 på, hvad Luther siger om det første bud i en forklaring over Davids 14. salme.¹⁰ Rosenius skriver på side 75, at der også blandt oprigtige kristne kan opstå forskellige meninger, selv om begge parter ønsker at følge og adlyde Guds ord. I den situation er det vigtigt først og fremmest at fastholde den store hovedsandhed, at vi frelles uforskyldt af Guds nåde gennem den forløsning, der er sket i Kristus Jesus. Dernæst omtaler Rosenius forskellige årsager til uenighed, og det uddyber han ved at inddrage en prædiken af Luther til 2. søndag i advent og udmønte den.¹¹ Luther bruges til at udfolde og uddybe Rosenius' fremstilling.

5. *Kärleken är alla lagars lag (81-94)*. Rosenius begynder med at udfolde, hvorfor kærligheden er alle loves lov og alle gerningers rettesnor, hvorefter han side 84 siger: »Härpå har vår Lärofader Luther anfört många talande exempel«. Derpå henviser Ro-

senius til en prædiken af Luther til 17. søndag efter Trinitatis, hvis indhold han udbreder på siderne 84 og 85.¹² Luther bruges især til at begrunde Rosenius' fremstilling.

6. *De symboliska Böckerna* (94-96). Rosenius anmelder og anbefaler en bog om kirkens symbolske bøger.¹³

7. *Små synder* (129-141). Rosenius indleder med at sige, at han i denne artikel i høj grad fremlægger indholdet af et engelsk skrift, hvorefter han på siderne 138 og 139 indtager – uden kildeangivelse – citater af Luther til at præcisere og legitimere indholdet af den engelske bog.

8. *Guds barn och döds-fruktan* (141-144). Her inddrager Rosenius Luther med følgende citat uden kildeangivelse: »[...] att, såsom Luther säger, »det dumma köttet« icke wet bättre». ¹⁴ Luther bruges til at begrunde Rosenius' ord.

9. *Fröjden i Herranom* (145-157). Her udfolder Rosenius med flere skriftsteder, hvori den kristne glæde består. Dette uddyber han så ved på side 155 at inddrage en prædiken af Luther over Fil 4,4.¹⁵ Luther bruges til at udfolde og uddybe Rosenius' fremstilling.

10. *En beständig nåd för vår beständiga synd* (177-190). Rosenius begynder med at beskrive, hvad der er kernen i Guds bestandige nåde. Dernæst bringer han uden kildeangivelse Luthers forklaring til Gal 1, 4a, som står i WA 40 I, 87, Luther 1981b, 68 og Luther 1954, 43. Her er det vanskeligt at afgøre, eftersom Rosenius givetvis citerer efter hukommelsen, om han følger Lindners eller Walchs udgave af Luthers Store Galaterbrevskommentar, men jeg hælder mest til, at citatet er fra Walchs udgave. Luther bruges til at udfolde og uddybe Rosenius' fremstilling.

Luther i Pietisten 1863

Da Rosenius i 1860 påbegyndte udlægningen af Paulus' Brev til Romerne i Pietisten, som sluttede i 1866, redegjorde han for formålet og bragte derefter et uddrag af Luthers Fortale til Romerbrevet (WA 7, 3-27; Luther 1981a, 113-136). I Moberg og Sandell 1868, 255 står: »De syv Aar for Romerbrevets Udlægning tilbragtes derfor mere end før paa det ensomme Arbejdsværelse, hvor han studerede de Fortolkere, som stode ham til Raadighed, mediterede og skrev. De kilder, af hvilke han saaledes hentede Vejledning og Hjælp ved dette sit Arbejde vare Philippi, Meyer, Olshausen, Starke og Benson for det rent exegetiske, Haldane, Chalmers, Besser m. fl. for Anvendelse og Betragtning«. Derimod kunne Rosenius ikke inddrage Luthers forelæsninger over Romerbrevet 1515-1516 (WA 56), da de først blev udgivet i 1908 af J. Ficher *Luthers Vorlesung über den Römerbrief 1515/1516*. Leipzig. Rosenius tog under sin gennemgang af Romerbrevet udgangspunkt i den græske grundtekst og læste de eksegetiske værker på deres originalsprog.

1. *Epistelen till de Romare. Cap. 8:9-11* (17-32). I sin udlægning af Paulus' ord i Rom 8,9, om at Guds Ånd bor i en kristen, slutter Rosenius side 23 med ordene: »Om dessa mera framstående och begripliga tecken af Andens inneboende, wilja wi ännu höra Luthers beskrifning i hans förklaring öfwer Gal. 4:6. Han säger: [...]« (WA 40 I, 572-573; Luther 1984, 102; Luther 1954, 313-314). Når man foretager en komparativ læsning af

det mere end en side lange citat af Luther, følger Rosenius' gengivelse ikke ordret den svenske oversættelse af Lindners udgave; derimod tyder noget på, at Rosenius har sin tekst fra Walchs udgave. Men det er vanskeligt at afgøre, om Rosenius har brugt den danske oversættelse fra 1743 af Walchs udgave i et senere oplag, eller den norske udgave af Walch fra 1861, eller han har oversat Walch fra den tyske tekst. Samtidig er der ord, der minder om Falks oversættelse fra Erlanger Ausgabe. Måske har Rosenius lavet sit eget citat af Luther ved at inddrage alle tre oversættelser. Luther bruges til udfolde og uddybe Rosenius' fremstilling.

2. *Epistelen till de Romare. Cap. 8:12-14* (33-48). Efter at Rosenius har udlagt disse vers, siger han side 38: »Men wäl må alla troгна af denna text märka, att man icke må lefwa lätt sinnigt och wårdslost eller mena att, för den stora nådens skull, synden icke är farlig.« Dette både uddyber og begrundes Rosenius ved på siderne 38, 39, 40, 44 at bringe citater fra samme prædiken af Luther.¹⁶ Luther bruges både til at uddybe og begrundes Rosenius' fremstilling.

3. *Epistelen till de Romare. Cap. 8:15,16* (49-62). Rosenius udlægger ordene, at vi som kristne har modtaget en Ånd, der giver barnekår, og i den råber vi: »Abba, Fader!« Her uddyber Rosenius sin egen udlægning med et langt citat på side 54-57 fra Luthers epistelprædiken til Søndag efter jul/Julesøndag over Gal 4,1-8 (Luther 1856, 184-188). Dette citat efterfølges side 57 af et nyt citat fra Luthers Store Galaterbrevskommentar 4,6 (WA 40 I, 580-581; Luther 1984a, 108-109; Luther 1954, 318-319). Her er det min vurdering, at Rosenius citerer fra Falks oversættelse fra Erlanger Ausgabe.¹⁷ Luther bruges til at udfolde og uddybe Rosenius' fremstilling.

4. *Epistelen till de Romare. Cap. 8:35-37* (161-175). Rosenius udfolder indholdet af Paulus' ord: »Hvem vil kunne skille os fra Kristi kærlighed?« og afslutter så afsnittet med et kort citat af Luther uden kildeangivelse. Luther bruges til at begrundes Rosenius' fremstilling.

I Pietisten 1861 har Rosenius i flere fodnoter henvisningen Sämtl. W, der er en forkortelse for Ersten Walchschen Ausgabe.¹⁸ Ved komparativ læsning af Rosenius' mange citater i Pietisten fra Luthers Store Galaterbrevskommentar med Lindners udgave, Walchs udgave og Erlangenudgaven i Falks oversættelse af Luthers Store Galaterbrevskommentar tyder alt på, at Rosenius har brugt både Lindners og Walchs udgaver under redigeringen af Pietisten samt Falks oversættelse, når den blev tilgængelig. Det er kun naturligt, at Rosenius' har brugt Falks oversættelse, da han selv i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Litteraturudvalg har arbejdet med dens udgivelse. Derimod har det ikke kunnet afdækkes, hvornår Rosenius første gang har læst Walchs udgave af Luthers skrifter, ej heller om Rosenius har kendt den danske oversættelse af Luthers Store Galaterbrevskommentar fra 1743 eller den norske fra 1861, eller han har læst Walchs tyske udgave.

Sammenfatning

Rosenius har læst Luthers Kirkepostil, Den Store Galaterbrevskommentar, Den Lille Katekismus samt Konkordiebogen i de svenske oversættelser, der var tilgængelige i hans tid. Samtidig har han læst Luther efter tyske kirkepostiller samt Altenburger Ausgabe og Walchschen Ausgabe. Da Rosenius var med til at udgive Luthers Kirkepostil i ny oversættelse, var han med til at bruge Erlanger Ausgaves tyske tekst. Også da Rosenius sad i ledelsen af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, blev Luthers Store Galaterskommentar udgivet oversat fra Erlanger Ausgaves latinske tekst. Derimod er der ingen hentydning i Pietisten til de skrifter af Luther oversat til svensk – P.A. Sonden (1792-1837): *Martin Luther i eet efter tidens behof lämpat urwal*, 1-10 (1828-31) og *Martin Luther: Utläggningar af Den heliga Skrifts böcker, utgivna i Svensk öfversättning* 1-12 (1850-1855) – som P.V. Hansen (1909-96) mener, at Rosenius har læst (Hansen 1987, 269). Hansen giver heller ingen kildemæssig begrundelse for sin påstand.

I Pietisten årgang 1842 bragte Rosenius ti citater af Luther med kildehenvisning, eller som på anden måde kan identificere, mens han bragte syv citater, der ikke har kunnet identificeres. I Pietisten 1843 bragte Rosenius ni citater af Luther med kildehenvisning, eller som på anden måde har kunnet identificeres, mens han bragte tre citater, der ikke har kunnet identificeres. I Pietisten 1853 bragte Rosenius 25 citater af Luther med kildehenvisning, eller som på anden måde har kunnet identificeres, mens han bragte seks citater, der ikke har kunnet identificeres. I Pietisten 1863 bragte Rosenius fire citater af Luther med kildehenvisning, eller som på anden måde har kunnet identificeres, mens han bragte et citat, der ikke har kunnet identificeres.

Undersøgelsen har vist, at Rosenius brugte Luther på to lidt forskellige måder. Den ene måde er, at Rosenius brugte Luther til at udfolde et bibelsk tema, når han skrev: »Härpå har vår Lärofader Luther anført många talande exempel« og ligesom giver ordet til Luther ved at bringe et citat på 1-2 sider, dernæst kommer Rosenius' egne ord måske med skjulte Luther-citater, hvorefter han slutter med ordene »åter säger Luther«. Ved denne brug af Luther bliver mange af Rosenius' artikler gennemsyret af Luthers teologi og tænkning. Den anden måde, Rosenius bruger Luther på, er til at underbygge egne fremførte tanker, eller nogle gange bruges Luther nærmest som en autoritet for Rosenius' egne holdninger.

Rosenius uden Luther

Eksempler hvor Rosenius er uenig med Luther.

1. Guds udvælgelse. Rosenius citerer ikke Luthers skrift *De servo arbitrio*. Det er især i sin udlægning af Romerbrevet, at Rosenius behandler spørgsmålet om Guds udvælgelse (Rosenius 1863, 124-126; 1864, 2-3, 25-28, 33-48, 49-57). Pladsen tillader kun nogle pointer. Rosenius er upolemisk i sin fremstilling. Hans fokus er Guds udvælgelse til frelse i Kristus. Han afviser klart Calvins dobbelte prædestinationslære, men uden at nævne hans navn (Rosenius 1863, 124). Luther er polemisk i *De servo arbitrio*. Hans

militante spidsformuleringer findes ikke hos Rosenius. Ved en komparativ læsning af *De servo arbitrio* og Rosenius' *Romerbrevskommentar* især i lyset af Rosenius markante afvisning af Calvins dobbelte prædestinationslære bibringes man den opfattelse, at nogle af Luthers formuleringer har Rosenius ikke været enig i. Den forståelse bekræftes af, at Rosenius i flere tilfælde følger formuleringer fra *Konkordieformelen*.¹⁹ Sammenlign med S. Erlandssons kritik af Rosenius for at være synergist i frelsens modtagelse (Erlandsson 1978, 79-80). Rosenius understreger, at Faraos forhærdelse var en straf for Faraos tidligere ulydighed (Rosenius 1864, 44-45; Konkordienformel 1087-1088). Ligesom Konkordieformelen lægger Rosenius vægt på, at Paulus udtrykker sig på en anden måde om vredens kar end om barmhjertighedens kar (Rom 9, 21-23), så han ikke siger, at Gud aktivt skulle have bestemt dem til ødelæggelse, men de er bare passivt – nemlig ved det de selv og djævelen har forårsaget – forberedt til at gå fortabt (Rosenius 1864, 53-58; Konkordienformel 1086). I lighed med de ortodokse teologer kan Rosenius tilslutte sig, hvad Erasmus sagde i polemikken mod Luther, at udsagnet »Jeg elskede Jakob, men hadede Esau« (Rom 9,13) ikke gik på evig salighed og fordømmelse, men på ydre jordisk velsignelse (jævnfør Söderlund 2016, 58).

2. Synet på jøderne. I sin udlægning af Rom 11 udfolder Rosenius et positivt syn på jøderne, ligesom han forventer en folkevækkelse blandt jøderne inden Jesu genkomst (Rosenius 1864, 145-1865, 26). Det syn er i klar modsætning til den ældre Luthers syn på jøderne i skriftet *Mod tyrken og jøden* (Luther 1999).

3. Synet på det 3. bud.²⁰ Luther fastslår i Den Store Katekismus, at det 3. buds bogstavelige mening ikke angår de kristne. Men to ting er vigtige. 1. At man deltager i gudstjenesten og regelmæssigt hører og modtager Guds ord. Kristne skal hver dag beskæftige sig med Guds ord, men skal en dag om ugen på en særlig måde sætte Guds ord i centrum, for at ens liv kan blive indrettet efter det. 2. At menneskets legeme ved en ugentlig hviledag får regelmæssig hvile og derved undgår overanstrengelse. Rosenius citerer Luther flere gange fra både Store og Lille Katekismus, og også fra Luthers forklaring til 1. Mosebog, og han føler sig sikkert helt på linje med Luther, ligesom han forklarer og uddyber Luthers tale om at høre og læse Guds ord. Samtidig siger Rosenius mere end Luther, idet han – inspireret af pietismen – opstiller regler for, hvad man især ikke må om søndagen. Man må ikke »spel och dans [...] lättja och tidsfördrif, fåfängligt tal, skämt och lätt sinniga sällskaper, skådespel och lekar« (Rosenius 1857, 120). Søndagen bliver i Rosenius' undervisning alvorstung på en anden måde end hos Luther.

4. Som et kuriosum skal nævnes, at Rosenius i sin kommentar til Romerbrevet har en klarere forståelse af luthersk retfærdiggørelseslære, end den Luther fremførte i sine Romerbrevsforelæsninger 1515-16. For at være fair over for Luther skal det tilføjes, at han i senere prædikener over Romerbrevet og andre skrifter har en klar forståelse af luthersk retfærdiggørelseslære.

Rosenius' betydning for udbredelsen af Luthers skrifter og luthersk teologi

Rosenius var en af initiativtagerne til udgivelsen af den gamle Kyrko-Postilla i en ny-oversat Lutherpostil med evangelie- og epistelprædikener i 1860, og han gennemlæste alle prædikener inden trykning. I Pietisten reklamerede han for og informerede om den nye postil af Luther (Rosenius 1859, 15-16; 64). Oversættelsen blev foretaget af Rosenius' bror, docent og senere professor i teologi i Lund, M.G. Rosenius (1825-1901), og lektor ved Nya Elementarskolan i Stockholm, senere provst A.P. Falk (1821-1904), der sad i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens bestyrelse. De oversatte ifølge postillens kolofon og Rosenius 1859, 64 fra den dengang ret nye Erlanger Ausgabe.²¹ Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen var etableret i 1856, og Rosenius var med i ledelsen fra begyndelsen til sin død (Rosenius 1856, 93-96; Moberg og Sandell 1868, 231-232; Styrelsen 1906, 9-236). Han gjorde især en stor indsats for spredning af kristen litteratur (Levander 1931, 269). Ledelsen var betænkelig ved, om den nye organisation få år efter oprettelsen magtede at udgive en postil på 1223 store sider. En stor gave til projektet fra en privatperson gav ledelsen frimodighed til at gå i gang. Den nye postil af Luther blev en salgssucces og udkom i otte oplag i sammenlagt 70.000 eksemplarer (Rosenius 1859, 15; Styrelsen 1906, 39-40; Hofgren 1956, 83; Bexell 2003, 314). Med denne nye postil af Luther blev kong Adolf Fredriks ønske fra 1751/1752 opfyldt, idet postillen blev vidt udbredt og blev en opbyggelsesbog for det svenske folk.

Det gode salg af Luthers postil gav Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens bestyrelse, hvor Rosenius i sit bestyrelsesarbejde især var engageret i litteraturudgivelserne (Lodin 1956, 243), frimodighed til i 1861 at udgive Luthers Store Galaterbrevskommentar i 3000 eksemplarer i en oversættelse fra latin af provst Falk, hvis oversættelse udkom i fem oplag (Stiftelsens Styrelse 1906, 40; Hofgren 1956, 89; Bexell 2003, 314), og blev genoptrykt som Jubileums-Upplaga til Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens 50 års jubilæum i 1906.

Udover ovennævnte initiativer formidlede Rosenius i Pietisten mange korte og længere citater af Luther. I Danmark har Luthersk Mission udgivet overordentlig mange skrifter af Rosenius, men praktisk taget intet af Luther, førend Jesu afskedstale i to bind blev udgivet i 2015-16. I Luthersk Missions forskellige blade har Luther været svagt repræsenteret indtil 1980'erne og i årtier næsten fraværende. Samtidig har Luthersk Missions bogudgivelser og blade været præget af luthersk teologi. Efter min vurdering gives der kun et svar: Luthersk Mission har læst og brugt Rosenius, der i udpræget grad var discipel af Luther. Gennem Rosenius har man i Luthersk Mission tilegnet sig og formidlet luthersk teologi og undervisning.²²

Konklusion

Rosenius voksede op i et åndeligt miljø præget af læsning af Luther. Selv læste han Luther hele sit liv. I sin livsgerning som redaktør af *Pietisten* citerede han til stadighed

Luther, hvor han dels brugte Luthers skrifter som hjælp til at udfolde og forklare de bibelske tekster, hvis indhold han ønskede at formidle, og dels brugte han Luther til at underbygge eller som autoritet for sin egen bibeludlægning. Dermed formidlede han Luthers bibelforståelse til Pietistens læsere, så mennesker, der ikke selv læste Luther, blev fortrolige med Luthersk teologi og forkyndelse. Rosenius kritiserede ikke Luther og henviste derfor ikke til Luther, hvis han ikke var enig. Endelig var han selv aktiv bag udgivelsen af en nyoversat udgave af dels Luthers evangelie- og epistelpostil og dels Luthers Store Galaterbrevskommentar.

Noter

- 1 Rasmussen fortsætter: »Dette sidste holdt hun dog op med igen, da der af nogle blev stillet spørgsmålstegn ved, om denne praksis var i overensstemmelse med den apostolske formaning om, at en kvinde ikke må optræde som lærer eller tale i menighedens forsamling«. Rasmussen giver ingen dokumentation for sin udtalelse.
- 2 Jeg vil takke cand.theol. F. Andersen for værdifuld hjælp til at udforske hvilke udgaver af Luthers skrifter, Rosenius har anvendt.
- 3 Min primære kilde til diverse oplysninger om de forskellige udgaver af Luthers skrifter, som Rosenius har læst, er Aland 1957. Dertil kommer brug af forskellige kirkehistoriske fremstillinger samt Kirke-Leksikon for Norden.
- 4 Da Walch udgav D. Martin Luthers Sämtliche Schriften 1740-1753 (Ersten Walchschen Ausgabe) i 24 bind, blev Postilbindet en del af samtlige skrifter ifølge oplysninger i bind 11. Alle bind i Walchs udgave var på tysk. Det var den første store udgave af Luthers skrifter. Walch var professor og leder af det teologiske fakultet i Jena. »Han søgte at forene en oprigtig Lutherdom med Pietismens Krav om personlig Fromhed« (Andersen 1929, 733).
- 5 Pietisten B. Lindners (1694-1754) forkortede og bearbejdede gengivelsen af Luthers førsteudgave fra 1535. Når Lindner forkortede, fjernede han især Luthers polemiske udfald og reducerede i Luthers gentagne tale om »Kristus for os«, men Lindner forkortede og fjernede ikke noget, når Luther understregede betydningen af »Kristus i os«.
- 6 På dansk udkom i 1743 Dr. M. Luthers *Udførlige Forklaring over St. Pauli Epistel til de Galater* Nu til fleeres Opbyggelse oversat i det Danske Sprog efter den af Walch udgivne Tyd-

ske Edition. København. Genoptrykt mange gange. Originaludgaven findes i De Stærke Jyders Mindestue i Gl. Sole. Walchs udgivelse af Luthers Store Galaterbrevskommentar minder meget om de senere Erlanger Ausgabe og Weimarer Ausgabe af Store Galaterbrevskommentar.

Det falder uden for denne artikel at redegøre for forholdet mellem G. Rörers (1492-1557) omfattende notesbøger med hans fyldige referater af Luthers latinske forelæsninger over Galaterbrevet i perioden 3. juli 1531 til 12. december 1531 og den latinske tekst, som Rörer sammen med V. Dietrich (1506-49) og C. Cruciger (1504-48) udarbejdede til udgivelse, og som blev trykt i 1535, og den af Rörer bearbejdede latinske tekst, der kom i nyt oplag i 1538. Luthers *Store Galaterbrevskommentar* blev første gang i 1539 til første bind af Luthers samlede tyske skrifter (Wittenberger Ausgabe, deutscher Teil, 12 bind, 1539-59) oversat til tysk af J. Menius (1499-1558), der var præst i Eisenach. De nuanceforskelle, der findes mellem Luthers Store Galaterbrevskommentar i Walchschen Ausgabe, Erlanger Ausgabe og Weimarer Ausgabe, skyldes delvis de respektive udgiveres lidt forskellige vurdering af pålideligheden af de enkelte tekster i det ovenfor nævnte forskellige kildemateriale

- 7 Rosenius skriver Tom. II. Altenb., der er en forkortelse for bind II i Altenburger Ausgabe af Luthers skrifter (Tome = bind, del af et litteraturværk, fra latin tomus = afskåret, af græsk τέμνειν = skære), der var en mindre udgave på tysk i ti bind. Udgaven udfyldte en mangel på Luthers skrifter i 1600-tallet, eftersom de reformatoriske udgaver ikke blev genoptrykt. Serien blev udgivet af J. Sagittarius (1617-89) i årene 1661-64. Sagittarius blev

- professor i historie ved Jena Universitet og fik derefter flere store gejstlige stillinger. Han blev af hertug Friedrich Wilhelm II opfordret til at udgive en ny udgave af Luthers skrifter. Altenburger Ausgabe mistede sin betydning, da de større Luther-udgivelser – Walchschen Ausgabe og Erlanger Ausgabe – udkom. Flere steder, fx Rosenius 1843, 74-76, gør Rosenius opmærksom på, at han har hentet sit citat af Luther fra Tom II. Altenb. I Rosenius' konkrete henvisning til Altenburger Ausgabe bind II siderne 330, 431 og 502 henviser han til følgende tre skrifter: 1. »Vom Anbeten des Sakraments des heiligen Leichnams Christi« 1523, WA 11, 431-456. Det er mig bekendt ikke oversat til skandinavisk. 2. »Epistel S. Petri gepredigt und ausgelegt« 1523, WA 12, 259-399. Det skrift blev oversat til svensk i 1850. Utlægning af S:t Petri Första Epistel. Söderhamn. 3. »Von dem allernöthigsten: Wie man Diener der Kirchen wählen und einsetzen soll« 1523. WA 12, 169-196 har skriftet på latin »De instituendis ministris ecclesiae ad senatum Pragensem Bohemiae«. Skriftet er udgivet på svensk: Luther 1984b. Andersen har oversat skriftet til dansk »Om indsættelse af tjenere i kirken«. Findes på hans hjemmeside: <http://www.lutherdansk.dk>
- 8 Rosenius henviser flere gange til: Kirchenpost. Det sker fx Rosenius 1843, 74; 76-77, hvor Rosenius henviser til: Kirchenpost. Winterh. fol. 136; 122; 214. Kirchenpost. Winterh. fol. 136 er en henvisning til en prædiken over Luk 2,22-32: Kristi ofring i templet, som er en gammel festdag. Den står i Roths Festpostille 1527, WA 17 II, 383-385, men ikke i Luthers svenske Kirkepostil. Den er oversat til dansk på Andersens hjemmeside: <http://www.lutherdansk.dk>. Kirchenpost. Winterth. fol. 122 henviser til en prædiken i Kirkepostillen på 2. juledag over epistelteksten ApG 6,8-15 og 7,54-60. Julepostillen 1522, WA 10 I 1, 247-270. Det er en anden prædiken end i den svenske kirkepostils episteldel. Kirchenpost. Winterth. fol. 214 henviser til en prædiken i Kirkepostillen på Første søndag efter Hellig tre kongers dag over epistelteksten Rom 12,1-5. Fastepostillen 1525, WA 17 II, 5-15. Det er en anden prædiken end i den svenske kirkepostils episteldel.
- 9 Prædikenen er over Matt 1,1-16, holdt på Annæ Dag og er fra Kirkepostillen fra den del, der omhandler helgenfesterne, som udkom særskilt i 1527 og blev indlemmet i Kirkepostillen 1543-1544. Roths Festpostil 1527; WA 17 II, 467-475.
- 10 Anden Salmeforelæsning 1519-21. Zweite Psalmenvorlesung: Operationes in Psalmos. WA 5, 19-673.
- 11 Rosenius anfører ikke, hvorfra han har den prædiken, men hans ret lange citat tyder på, at det er en prædiken fra Kirkepostillen over Rom 15,4-13; Adventspostillen 1522. WA 10 I 2, 62-93.
- 12 Prædikenen er fra Kirkepostillen over Luk 14,1-11. Crucigers Sommerpostil 1544. WA 10 I, 2, 392-398 og WA 22, 300-301.
- 13 Flere steder citerer Rosenius fra eller henviser til *Våra Symboliska Böcker* (fx Rosenius 1843, 34 fra genoptrykket i 1858). Ud fra konteksten er det klart, at han tænker på Konkordiebogen. I en fodnote gør han opmærksom på, at han i hovedteksten havde citeret fra Confessio Augustana. Han tilføjer i fodnoten, at nu kunne alle i en svensk boghandel købe *Concordia Pia* på det svenske sprog. Med den oplysning henviste Rosenius til *Concordia Pia. Evangelisk-Lutherska Kyrkans Symboliska Böcker och Upsala Mötes Beslut af år 1593, jemte ett kort historiskt företal af P. Fjellstedt, samt ett bihang angående Augsbürgiska Bekännelsens olika texter*. Stockholm 1853 (jf. Bexell 2003, 314). Rosenius var fortrolig med Konkordiebogen, henviser ofte til den og anbefaler andre at studere den. Som en appetitvækker til Fjellstedts udgivelse af *Concordia Pia* bragte Rosenius under overskriften »De Symboliska Böckerna« en informerende artikel, hvor der blandt andet stod, at det var gennem Uppsalamødets beslutning i 1593, at Confessio Augustana og de tre oldkirkelige symboler var blevet bekendelsesskrifter for den svenske kirke, men at det var under Carl XI's regering i 1686, at Konkordiebogen var blevet antaget i Sverige. Det blev endvidere oplyst, at Konkordiebogen var udkommet første gang i Sverige 1669 i en latinsk udgave, som ikke havde været tilgængelig i boghandelen i de sidste 150 år. I 1730 udkom den første svenske udgave af Konkordiebogen, som man ikke i mands minde havde kunnet købe i bog-

- handelen. Den kom i et nyt oplag i 1740, men den udgave havde imidlertid været så dyr, at den ikke havde fået en stor udbredelse. Nu var Konkordiebogen udkommet i en ny smuk, men billig udgave og ville snart kunne købes hos alle landets boghandlere. Alle præster burde selvfølgelig anskaffe sig Konkordiebogen, og selv om det ikke direkte var en opbyggelsesbog, burde alle, der ønskede at blive rodfæstede i de kristne grundsandheder, flittigt studere denne bog (Rosenius 1853, 94-96). Meget tyder på, at Rosenius har læst Luthers Store Katekismus fra Konkordiebogen (se fx Rosenius 1843, 71 fra genoptrykket i 1858).
- 14 Citatet er hentet fra Kirkepostillen i en prædiken til sjette søndag efter trinitatis over Rom 6, 3-11. Crucigers Sommerpostil 1544 WA 22, 92-104.
- 15 Det er en prædiken fra Kirkepostillen fra fjerde søndag i advent. Adventspostillen 1522. WA 10 I 2, 170-187.
- 16 Det er en prædiken til 8. søndag efter trinitatis over Rom 8,12-17 fra Crucigers Sommerpostille 1544. WA 22, 131-140.
- 17 Se senere.
- 18 Flere steder, fx Rosenius 35; 47; 55; 88; 121;155, henviser Rosenius som kilde for sit citat af Luther til »Sämtl. W.«
Rosenius 1861, 35 har i fodnoten: Sämtl. W. XIX, 76, der henviser til *Om kirkens babyloniske fangenskab* 1520. WA 6, 497-573, Luther 1982.
Rosenius 1861, 47 har fodnoten: Sämtl. W. VIII, 314, som henviser til Joh 15. Det drejer sig om en række fortløbende prædikener over Joh 14-16. De udkom ikke samlet på Luthers tid, men i to bind: Joh 14-15 og Joh 16. Det er skrifterne »Das 14. und 15. Kapitel St. Johannis gepredigt und ausgelegt« i 1538. WA 45, 465-733 og »Das 16. Kapitel St. Johannis gepredigt und ausgelegt« i 1538. WA 46, 1-111. De er under titlen *Jesu afskedstale. Luthers prædikener over Joh14-16*. 1. del: Joh 14; 2. del: Joh 15-16 udgivet af Luthersk Mission 2015 og 2016. Allerede i 1918 udgav Bibeltro-
gna Vänner Dr. Martin Luther: *Herrens Jesu Kristi Afskedstal*.
Rosenius 1861, 55 har fodnoten: Sämtl. W. VIII, 1426, som henviser til »Vier Predigten. Von der Toten Auferstehung und letzten Posaunen Gottes (1 Kor. 15,35-57) 1544-1545. Zusammengebracht durch M.A. Poach 1564. WA 49, 395-415; 422-441; 727-746; 761-780.
Rosenius 1861, 88 har fodnoten: Sämtl. W. IV, 559, der henviser til Luthers forelæsning over Salme 5,12. WA 5, 19-673. Anden Salmeforelæsning 1519-1521. Zweite Psalmenvorlesung: Operationes in Psalmos.
Rosenius 1861, 121 har fodnoten Sämtl. W. III, 90, der henviser til Den Store Genesiskommentar. Over Gen 2, 15-17. WA 42.
Rosenius 1861, 155 har fodnoten Sämtl. W. XII, 1339, der henviser til en prædiken på tredje søndag i advent over Matt 11, 2-10. 1521. WA 7, 500-511. Latinsk Adventspostil 1521.
- 19 Det falder uden for denne artikel at redegøre for forholdet mellem Luthers og Konkordieformelens forståelse af Guds evige forudviden og udvælgelse (Hägglund 1981, 209-211, 257, 260, 293-294; Söderlund 1983).
- 20 Tak til dr.theol. F. Rønne for dette eksempel.
- 21 Ersten Erlanger Ausgabe bestod af 67 bind på tysk, der udkom i årene 1826-57, og 28 bind på latin, som udkom i årene 1829-86.
- 22 I antologien *Martin Luther – dengang og i dag*, red. J. Kjøller-Rasmussen og M.A. Mørch. Fredericia 2018, vil der være en artikel af under tegnede »Brugen af Luther i vækkelsesbevægelser, der bærer hans navn«. Artiklen bygger på detaljerede undersøgelser af alle bevægelsers arkivmateriale og udgivelse af bøger og blade. Undersøgelsen dokumenterer, at Luthersk Mission i hele foreningens historie har formidlet luthersk teologi og undervisning, men det er først i de senere år, at Luthersk Mission er begyndt at udgive bøger af og om Luther, ligesom det er i de senere år, at Luther for alvor er blevet synlig i Luthersk Missions blade.

Litteratur

- Andersen, J., udg. 1929. *Kirke-Leksikon for Norden IV*. København: Hagerup.
- Aland, K. 1957. *Hilfsbuch zum Lutherstudium*. Berlin: Carl Bertelsmann.
- Andersson, C. 2008. *Vid Guds hjärta. Carl Olof Rosenius*. Stockholm: BV.
- Andrén, Å. 2005. *Sveriges Kyrkohistoria 3*. Stockholm: Verbum.
- Aurelius, C. 1994. *Luther i Sverige*. Skellefteå: Artos.
- Balling, J. og P. Lindhardt. 1979. *Den nordiske kirkes historie*. København: Nyt Nordisk.
- Bexell, O. 2003. *Sveriges kyrkohistoria 7*. Stockholm: Verbum.
- Brandt, G. 1915. »Carl Olof Rosenius«. *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1915: 332-380.
- Brandt, G. 1918. *C.O. Rosenii Förkunnelse*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Brilioth, Y. 1946. *Svensk Kyrkokunskap*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Drake, A. og J. Borgström. 1898. *De Svenska Baptisternas Historia*. Stockholm: Baptistmissionen.
- Edquist, C. 1917. *Läseriet i Skelleftebygden under 1800-Talet*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Erlandsson, S. 1978. »Försoningen och rättfärdiggörelsen«. *Biblicum* 42 (1-5): 3-23; 71-85; 117-141; 148-163.
- Grane, L. 1992. *Den uberegnelige Luther*. København: Gad.
- Hansen, P. 1987. *Født på ny. Om Carl Olof Rosenius*. Århus: Okay.
- Hofgren, A. 1956. *Med Gud och hans vänskap*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Holmgren, J. 1948. *Norrlandsläseriet*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Holmquist, H. 1923. »C.O. Rosenius' universitetsår«. I *Studier tillägnade Magnus Pfannenstill den 10 januari 1923*, 62-75. Lund: Gleerup.
- Holmquist, H. og H. Pleijel. 1933-1938. *Svenska kyrkans historia III-V*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Holmquist, H. 1940. *Handbok i Svensk Kyrkohistoria. 2*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Holmquist, H. 1941. *Handbok i Svensk Kyrkohistoria. 3*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Hägglund, B. 1981. *Teologins historia*. Uppsala: Liber.
- Hägglund, B. 2002. *Arvet från reformationen*. Göteborg: Församlingsförlaget.
- Jacobsson, N. 1908. *Den svenska Herrnhutismens uppkomst*. Uppsala: Schultz.
- Johansson, A. 1936. *Frälsningsbegreppet hos Carl Olof Rosenius*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Kjellberg, K. 1994. *Folkväckelse i Sverige under 1800-talet*. Stockholm: Carlsson.
- Kofod-Svendsen, F. 2014a. »Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk«. *Kirkehistoriske Samlinger*: 49-100.
- Kofod-Svendsen, F. 2014b. *Teologi og konsekvens*. København: Det Teologiske Fakultet.

- Kofod-Svendsen, F. 2016. »Carl Olof Rosenius' teologi med særligt henblik på hans kirkesyn«. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 79 (1): 22-40.
- Kofod-Svendsen, F. 2016a. »Kritik af Luthersk Mission efter stiftelsen«. *Kirkehistoriske Samlinger*: 163-182.
- Konkordienformel – Formula Concordiae. I *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, 739-1135. Göttingen, 1963.
- Lenhammar, H. 2000. *Sveriges Kyrkohistoria* 5. Stockholm: Verbum.
- Levander, E., red. 1931. *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 75 år*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Lindholm, T. 1972. *C.O. Rosenius som teolog*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Linge, K. 1956. *Carl Olof Rosenius*. Uppsala: Lindblad.
- Lodin, S 1933. *Carl Olof Rosenius i unga år*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Lodin, S. 1956. *C.O. Rosenius*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Luther, M. 1873. *Kyrko-Postilla* I-II. Evangelier. Lund: Gleerup.
- Luther, M. 1856. *Kyrko-Postilla*. Epistlar. Lund: Gleerup.
- Luther, M. 1860. *Kyrko-Postilla* I-II. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Luther, M. 1850. *Förklaring Öfwer Epistelen Till de Galater*. Göteborg: Gumpert.
- Luther, M. 1861. *Udførlige Forklaring over Pauli Brev til Galaterne*. Christiania: Wm. Gram.
- Luther, M. 1906. *Större utläggning öfwer Pauli Bref till Galaterna*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Luther, M. 1918. *Herrens Jesu Kristi Afskedstal*. Stockholm: Bibeltrogna Vänner.
- Luther, M. 1954. *Stora Galaterbrevs Kommentaren*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses.
- Luther, M. 1529. »Der Grosse Katechismus«. I *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, 545-733. Göttingen 1963.
- Luther, M. 1964. *Skrifter i udvalg III*. København: Gad.
- Luther, M. 1981a. *Skrifter i udvalg; Om et kristenmenneskes frihed* med mere. København: Credo.
- Luther, M. 1981b. *Skrifter i udvalg. Store Galaterbrevskommentar I*. København: Credo.
- Luther, M. 1982. *Skrifter i udvalg. Om kirkens babyloniske fangenskab*. København: Credo.
- Luther, M. 1983. *Skrifter i udvalg. Om den trælbundne vilje*. Århus: Aros.
- Luther, M. 1984a. *Skrifter i udvalg. Store Galaterbrevskommentar II*. København: Credo.
- Luther, M. 1984b. *Herdabrev*. Stockholm: BV.
- Luther, M. 1996. *Skrifter i udvalg. Den Store Katekismus*. København: Credo.
- Luther, M. 1997. *Luthers lille katekismus*. København: Credo.
- Luther, M. 2015. *Jesu afskedstale I*. Hillerød: Luthersk Missions Bibelskole.

- Luther, M. 2016. *Jesu afskedstale II*. Hillerød: Luthersk Missions Bibelskole.
- Moberg, A. og L. Sandell. 1868. *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Montgomery, I. 2002. *Sveriges Kyrkohistoria 4*. Stockholm: Verbum.
- Nordlander, A. 2016. »Rosenius – Luthertolkaren«. I *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, redigeret af L. Eriksson & T. Larspers, 65-80. Skeflefteå: Artos & Norma.
- Olesen, E. 1996. *De frigjorte og trællefølket*. Frederiksberg: Anis
- Olsson, C. 1928. *Försoningen enligt C.O. Rosenius och P. Waldenström*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Petrén, E. 1990. *Kyrka och magt*. Lund: Signum.
- Rasmussen, N. O. 1979. *C.O. Rosenius – Guds udvalgte redskab*. Rønne: ELM.
- Rodén, N. 1942. *Det norrländska nyläseriets uppkomst*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Rodén, N. 1943. *Folkväckelsens förelöpare*. Jönköping: Halls.
- Rosendal, G. 1944. *Lag och evangelium i Rosenii Beträktelser*. Osby: Pro Ecclesia.
- Rosenius, C.O. 1842-1868. *Pietisten* 1-26.
- Sandewall, A. 1952. *Separatismen i övre Norrland 1820-1855*. Uppsala: Svenska Kyrkohistoriska Föreningen.
- Sandewall, A. 1954. *Separatismen i övre Norrland efter 1855*. Uppsala Universitets årskrift.
- Sjögren, P. 1953. *Anfäktelsen enligt Rosenius*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Styrelsen. 1906. *Evang. Fosterlands-Stiftelsens 50-åriga verksamhet 1856-1906*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.
- Söderlund, R. 1983. *Ex praevisa fide*. Hannover: Lutherische.
- Söderlund, R. 2016. »Rosenius – bibelutläggaren«. I *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, redigeret af L. Eriksson & T. Larspers, 51-64. Skeflefteå: Artos & Norma.
- Westman, K. 1918. *Reformationens genombrottsår i Sverige*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Westin, G. 1929. *George Scott och hans verksamhet i Sverige I*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Westin, G. 1935. *Lutheraner, anglikaner, reformerta*. Uppsala: Lindblad.
- Westin, G. 1937. *Svenska Folkkrörelser II*. Stockholm: Lindfors.
- Westin, G. 1949. *Svensk lutherdom i brytningstider*. Uppsala: Lindblad 1949.
- Österlin, L. 1997. *Svenska kyrkan i profil*. Stockholm: Verbum.

Forfatter

Flemming Kofod-Svendsen

Krogebjerg 24

2720 Vanløse

kofodsvendsen@gmail.com

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.